

TÜRK MİTOLOJİSİ VE HALK ŞİİRİNDE “SARI/KIZIL ÖKÜZ” İNANCI

Eyüp AKMAN*

ÖZET

Hemen hemen her Türk coğrafyasında depremlerin oluşu ile ilgili bazı inançlar mevcuttur. Bu inançların başında geleni “dünyanın sarı bir öküzün boynuzları üzerinde durduğu ve öküzün boynuzlarını oynattığı zaman depremlerin olduğu” dur. Türk ve dünya mitolojisinde dünyanın balık üzerinde durduğu inancı da yaygındır. Özellikle balıkçılıkla uğraşan toplumlarda bu inanç daha belirgindir. Balığın hareket etmesi durumunda depremlerin meydana geldiğine inanılır. Bu çalışmamızda, sarı renk ile “toprak” arasındaki münasebete değindik ve depremlerin nasıl meydana geldiği hakkındaki halk telakkilerini mitolojik metinlerden ve halk şiirinden tespit ederek bazı değerlendirmelerde bulduk.

Anahtar Kelimeler: deprem, sarı öküz, kızıl öküz, mitoloji, halk şiiri.

THE “YELLOW/RED BULL” BELIEF IN THE TURKISH MYTHOLOGY AND FOLK POETRY

ABSTRACT

There are some beliefs about the occurrence of earthquakes in nearly every Turkish geography. The major belief is that “the world is on the horns of a yellow bull and when the bull shakes its head earthquakes occur”. In the Turkish and world mythology there is belief that the world is on the top of a fish. Especially, this belief is prevalent in the societies making a living on fishing. On the fish’s moving, it is thought that an earthquake has happened. In this study, we have depicted the color yellow and “soil” and made evaluations by determining the society’s viewpoints in the mythological texts and folk poetry which are about how earthquakes are happening.

Key Words: earthquake, yellow bull, red bull, mythology, folk poetry.

Günlük hayatımızda, inandığımız ve büyüklerimizden duyduğumuz pek çok halk inancının temelinde eski Türk dini veya mitoloji yatmaktadır. “Batıl inanç” olarak adlandırılan bu inançlar hayatın her safhasıyla ilgili

* Doç. Dr., Kastamonu Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, eakman@kastamonu.edu.tr

olabilmektedir. Doğum, ölüm, ev hayatı, iş hayatı vb. Bu inançlardan birisi de depremin oluşuyla ilgili bir inançtır. Bu inanca göre, halk muhayyilesinde dünya, bir sarı öküzün boynuzları üzerinde durmaktadır. Sarı öküz herhangi bir sebepten dolayı hareket ettiği zaman dünya sallanır, depremler vücuda gelir. Bu öküz bir taşın üzerinde, taş bir balığın sırtında, balık suda, su da havadadır. Bu öküze Gâv-ı Zemin¹, Sevr-i Ahmer ve Behmut gibi adlar verilmektedir (Uraz 1994:19). Bu araştırmamızda bu inanca sebep olan “sarı” ve “öküz” kavramlarının mitolojik bağlantılarını ortaya çıkartıp bu inanın halk şiirine nasıl yansındığını ortaya koymaya çalıştık.

Mitolojideki “sarı” ve “öküz” kelimeleri hakkındaki telakkileri vermeden önce dünyanın öküzden başka, bazı hayvanların üzerinde de bulunduğu inancı üzerinde durmak gerekir. Türkler dâhil muhtelif milletlerin inancına göre dünya bir balık üstündedir. Bu inanç daha ziyade Kuzey-Doğu Asya’da yaşayan balina balıkçılarının inançları ile ilgilidir. Kuzey Japon adalarında yaşayan halklarda da bu inanç vardır. Güney Sibiryâ’da söylenen Türk destanlarında dünyanın altında 40 boynuzlu bir öküz ile Kiro Balak adında bir balıktan söz edilir. Bunlar zaman zaman yeryüzünde yaşayan insanlardan

¹ Ahmet Talat Onay “Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar” adlı eserinin Gâv-i Zemin maddesinde Nuhbe-i Vehbî şârihi Vehbî bin Münebbih’den naklen yer altındaki balık ve öküz inancını şöyle anlatmaktadır: “Allah yerleri yarattı. Fakat bir gemi gibi arz sallanıp duruyordu. Büyük cüsseli bir melek halk edip arzun altına girerek omuzları üzerinde tutmasını emreyledi. Melek arzun altına girdi; bir elini maşrıktan, bir elini mağripten çıkararak omzunda tuttu. Lakin ayakları dayanacak bir yer olmadığından Allah kırmızı yakuttan bir kaya yarattı. Ve meleğin ayağı altına koydu. Halbuki bu yakut kayanın da dayanacağı, duracağı bir yer yoktu. Hemen büyük gövdeli bir öküz yarattı. Bu öküz kayayı arkasına aldı ki adı Kiyûsa’dır. Bunun da ayakları tutunacak bir yer lazımdı. Büyük gövdeli bir balık yarattı. O kadar büyük ve gözleri o kadar parlaktı ki kimse bakamazdı. Bütün dünya denizleri bu öküzün yüzünün bir deliğine konulsa büyük bir ovadaki bir hardal tanesi kadar kalırdı. Allah, balığa öküzün ayakları altında durmasını emretti. Bu Behmût adlı balığa ‘karargah olmak için’ de büyük bir deniz, denizin altında hava, havanın da altında ‘zulûmat-karanlıklar’ halk etti. Bundan ötesini mahluklar bilmezler, Allah bilir.” Ahmet Talat bu bilgilerden hareketle Sarı öküz hakkında şunları söyler: “Dünyayı iki boynuzu üzerinde ve adı Kiyûsa olan bu öküzün gözü önünde cılız bir sivrisinek uçup durmakta ve burnuna girmek için fırsat kollamakta imiş. İşte dünyanın altında hamûl ve sabûr bekleyen öküz de sivrisinekten sakınır, burnuna yanaşmasıyla sarsılmış, bu da zelzeleyi husûle getirmiş.” (Onay 1996: 236-237). Bu bilginin hemen hemen aynısını Marifetname’de de buluyoruz. Muhammet Nur Doğan Leyla ve Mecnun Mesnevisi’nin 2273. beytini açıklarken Marifetname’den naklen şu bilgileri verir: “...Hak Teâla o yakut kayayı sabit tutmak için bir büyük kırmızı boğa yaratmıştır. Bu boğanın kırk bin başı, kırk bin boynuzu ve kırk bin ayağı vardır. Her iki ayağı arası bin yıllık yoldur. Büyük yakut kayayı boynuzları ve sırtı üzerinde taşır. Bu boğanın adı Liyunan’dır. Sonra Hak Teâla bu boğanın ayaklarının karar etmesi için bir büyük balık yaratmıştır.” (Nur Doğan 2010: 431). Öküzün balığın sırtında olduğunu, balığın kımıldadıkça, yani karnını döndürdüğü durumlarda şimşek parıltılarının meydana geldiğini, yine aynı eserde yer alan bir anekdottan öğreniyoruz.

kurban isterlermiş. Budizm ve Çin kültürünün tesiri altına girmiş halklara göre ise dünya, bir kaplumbağa üzerinde durur (Ögel 1998: 439-441).

Vertbitskiy'in derlediği Altay Yaratılış Destanı'nda da dünya ile beraber üç balık yaratılmış ve dünya -kendisine destek olsun diye- bu büyük balıkların üzerine konulmuştur. Balıklardan ortada olanının başı kuzeydedir ve bu balık, başını kimildattığında tufanlar olur, sular taşar (Ögel 1998:433-434).

“Hindistan'daki inanışa göre dünya, bir kaplumbağanın üzerinde duran fil tarafından tutulmaktadır. Kaplumbağa da bir kobranın üzerinde dengede durmaktadır. Bu hayvanlardan herhangi biri hareket edince dünya sallanmaktadır. Doğu Afrika'da büyük bir balık taş üzerindeki ineği sırtında taşımaktadır. İnek, bir boynuzun üzerinde dengelenen dünyayı, boynu ağrıdığı zaman, boynu ile fırlatıp diğer boynuzu ile tutmakta, bu sırada da yer sallanmaktadır.” (Şenocak 2007:1052).

Altaylıların Maaday-Kara Destanı'nda da dünyanın iki balina üzerinde durduğu ifade edilir. Balina hareket ettiği zaman dünyada zelzeleler ve tufanlar meydana gelirmiş. Destanda bu inanç şu sözlerle anlatılır:

*Açılıp kapanan (dağın) arkasında
Altmış dağın arkasında
Dokuz körfezli kara denizin içinde
Yeri üzerinde taşıyan iki benzer
Balina yaşıyormuş* (Bekki 2007:544).

*En sonunda balinam,
Çaresiz bir şekilde bağırdı:
“Seni doyuran baban kim? dedi,
Senin adın nedir? dedi.
Hangi kağanın elçisisin sen?
Niçin bana eziyet ediyorsun? dedi.
Yer altında kıpırdanmayı,
Kader bana yasaklamış, dedi.
Ben oynarsam yer yerinden oynar,
Yeryüzünde tufan kopar,
Ne sebeple beni rahatsız ediyorsun?” diye sordu* (Bekki 2007:546).

Yaşar Çoruhlu, dünyanın bir öküzün boynuzunda bulunduğu inancının dünya mitolojisine Hint mitolojisinin etkisiyle yayıldığını söyler (Çoruhlu 2006:149).

Bu kısa açıklamadan sonra “sarı” ve “öküz” kelimeleri hakkındaki mitolojik bilgilere geçebiliriz. İlk olarak Ziya Gökalp’ın bu konudaki görüşlerini vermek istiyoruz. Gökalp, Tsin adında bir Türk topluluğundan bahseder ve bunların yukarı gökte dört hanı kutsadığını söyler. Tsin Türklerine göre ilahların renkleri vardır. Doğunun ilahı Gökhan, güneydeki Kızılhan, batındaki Akhan, kuzeydeki Karahan’dır. Çinliler, bunlara merkezin tanrısı olmak üzere Sarı han’ı da eklemişlerdir. Türklerse buna Ogan adını vermişlerdir. Bu beş unsurun yönleri ve totemleri şöyledir: kuzey (domuz), doğu (koyun), batı (it), güney (kuş), merkez (öküz). (Gökalp 1995:107).

Göğün oğluna ilk baharın üç ayında horoz, senenin ortasında öküz, sonbaharın üç ayında köpek, kışın üç ayında domuz kurban olarak kesilirmiş (Gökalp 1995: 31-33).

Emel Esin, Kaşgarlı Mahmut’un, zaman anlamındaki “öd” ile öküz anlamındaki “ud” kelimeleri arasında kurmuş olduğu ilgiye değinir ve Türk mitolojisinde Erklig Kan olarak bilinen Kâla-Yama’nın bineğinin öküz olduğunu ve bu kişinin Uygur sanatında öküze binmiş olarak resmedildiğini, dünyanın öküz boynuzu üzerinde durduğu efsanesini de aynı köke bağlamanın mümkün olduğunu belirtir ve sonuç olarak “öd” ün Türk kozmolojisinde Gök Tanrıdan hemen sonra gelen bir tanrı olan yir tengri-kanı’na (Yer tanrı hanı) yaklaştığına işaret eder (Esin 2001:74-75).

Emel Esin, toprak ile yıldızlar arasındaki ilgiden de bahseder. Emel Esin’e göre Türklerde Toprak yultuz ve sarı rengin dünya merkezindeki toprak unsurunun simgesi olması nedeniyle, sarı-orongulug (sarı bayraklı) denilen Zühal de, Erklig Kan, Erklig (Zühre) ve yir tengri-kanı ile birlikte sayılmaktadır. Yer hükümdarı, Zühal gezegeniyle eş sayılmıştır (Esin 2001:77).

Emel Esin, Çu döneminde yapılan Gök, Ateş, Su, Güneş, Ay ve yer ayinlerinde, kızıl elbiseler giyildiğini, kurban olarak öküz cinsinden kızıl donlu bir buzağının tercih edildiğini söyler. Gök ayini, şehrin dışında, güney yönünde, yani ateş yönünde yapılırmış. Yine bu ayinde gök gürültüsü gibi sesler çıkaran davullar çalınırmış (Esin 2001:108). Çu’ların yaptığı Güneş ve Ay ayinlerinin bahar ve sonbaharda yapıldığını, bu ayinlerde de güneş, ay ve yıldızlara kurban edilen öküzün ateşte yakıldığını yine Emel Esin’den öğreniyoruz.

Sarı renk pek çok kültürde karşımıza çıkmaktadır. Mesela Lamaizm’in temsilcisi olan lamaların atları ve çadırları hep sarı renktedir. Şamanizm’de de bu renge rastlanır. Dünyanın merkezinde oturduğu kabul edilen Tanrı Ülgen de altın kaplı, altın bir taht üzerinde oturur (Genç 1997: 8). Ülgen’in oğullarından Kan-Kartış’a yapılan bir duada kahramanın değneği, atı, dizgini, kürkü sarı

renktedir (Bekki 2007: 341). Destan kahramanı Sarı Saltuk'un da lakabı "sarı", çadırı da kızıl atlastandır. Hristiyanlar, Sarı Saltuk'un, kırmızı renkli merih yıldızı ile kudsî bir münasebeti olduğuna ve bu yıldızın Sarı Saltuk'a yardım ettiğine inanırlar (Yüce 1987: 204).

Pek çok kültürde boğa ile ilgili inançlar bulunmaktadır. Yapılan arkeolojik kazılarda boğa kafalı heykeller çıkmakta ve bunların tarihleri de Neolitik zamana kadar (M.Ö. 6200) dayanmaktadır. Çatalhöyük'ten çıkan boğa figürlü heykellerden "yabani boğaya erkek üreme gücünün tezahürü olarak tapıldığı" anlaşılmaktadır (Eliade 2012: 64).

Boğanın sadece Anadolu'da değil Güney Afrika'da bir Bantu Boyu olan Rongalar'da da totem olduğunu ve hakkında hikâyeler anlatıldığını Sedat Veyis Örnek'ten öğreniyoruz (Örnek 1995: 43). Türklerin bazı ayinlerde boğa kurban ettiklerini yukarıda söylemiştik. Boğanın kurban edildiği, başka milletlerde de görülmektedir. Bu durumu Murat Uraz: "Boğa kurban olarak kesildiği gibi, Sümerler ve Elamlı'larca da tanrı tanınmış, Göktürklerin ongunu olmuştur. Yunanlıların Serapis'i, Mısırlıların Apis'i gibi Etiler'in de Gud, Hititlerin Hurri ve Serri adında kutsal boğaları vardır." sözleriyle anlatır (Uraz 1994: 149-150).

Zerdüşt inancında da Hürmüz, önce ruhlar âlemini, ardından yeryüzü, bitkiler, ilk öküz ve ilk insan Gayomart'ı yaratır ve bu ilk öküzden hayvanlar türer (www.okuz.wordpress.com).

İran'da ortaya çıkan (M.Ö. 756-146) Mithracılık dininde de boğadan bahsedilir. Mithra adındaki tanrı, boğa ile mücadele eder ve boğanın burun deliklerinden tutarak öteki eliyle boğayı bıçaklar. Bu boğanın iliğinden buğday ve kanından, şarabın elde edildiği bağlar yeşermeye başlar (Korkmaz 2010: 80).

Yine Zerdüşt dininde boğa, kurban olarak sunulduğu için, horoz da öterek insanları ibadete uyandırdığı için kutsal hayvan sayılmaktadır.

Bu arada, güneş yılına göre hesaplanan On İki Hayvanlı Türk Takvimi'ndeki aylardan birinin adının da ud (od) yani öküz olduğunu belirtmeliyiz (Çay 1993: 23).

Hindu Mitolojisi'nde toprak ile sığır arasında bir ilişki söz konusudur. Buna göre yaratıkların efendisi Pracapati, ahlaksız davranışlarından dolayı tanrılar tarafından cezalandırılır. Tanrılar geyik şekline dönüşen Pracapati'yi fırtına tanrısı Rudra ve sığırların efendisi Pasupati'ye parçatırlar. Daha sonra ateş tanrısı Agni onu yakar. Vücudu kömür şeklinde olur. Tamamıyla yanıp

kararan kömür kara sığır olur, kızaran toprak kahverengi sığır olur (O’Flaherrty 1996: 27).

Kırgızlara ait bir şaman duasında da Kentbuğa adında bir boğa, Tersten Bala kabilesinin ve cinlerin uzak atası olarak kabul edilir (İnan 1995: 139).

Yakutların Şaman cenazesini kaldırma törenlerinde “sığır” motifini görürüz. Ölen şaman, toprağa gömülmez. Ceset açık havada “aragas” adında bir yapının içinde saklanır. Bir müddet sonra ceset çürür ve kemikler kalır. İşte o zaman “kemik yükseltme” adında bir âyin yapılır. O âyinde alaca renkli bir sığır kurban edilir (Ksenefontov 2011: 55).

Yakutlar’da boğayı kurban sunmadan başka boğa kültürüyle de karşılaşırız. Yakutlar Poroza adını verdikleri damızlık boğaya saygı göstermişlerdir. Yine Yakutlarda Şamanların boğa şekline dönüşerek kötü ruhlarla savaştığını biliyoruz (Ksenefontov 2011: 55).

Yukarıdaki bilgilere ilaveten Bilge Seyidoğlu da boğa hakkında şunları söyler: “Eski İranlılar kutsal boğaya taparlardı. Hint mitolojisinde tabiat tanrıçası Siva’nın refakatçileri arasında bir de boğa vardı. Hititler boğa ile gök gürültüsü arasında bir bağ olduğuna inanırlardı. Güneşi tanrı olarak kabul eden güneş mitolojistlerine göre gökyüzünde bulunan takım yıldızlardan bir yıldız da boğaya benzerdi (Taurus). Grek mitolojisinde de Dionysos ve Apollon’un boğa ile ilgisi vardır.” (Seyidoğlu 2005:56).

Çin mitolojisinde boğa karşılığı olarak “niu” sözcüğü kullanılmaktadır. Bu sözcük aynı zamanda öküz ve inek anlamlarındadır. Çinlilere göre öküz eti kutsaldır ve yenmez. Güney Çin’de de “niu” kültü yaygındır. Öküz, toprağın işlenme zamanı olan ilkbaharı temsil eder. Çin’de “sarı öküz” adına inşa edilmiş öküz tapınakları vardır (Eberhard 2000: 239-241).

Bilge Seyidoğlu, Mısır mitolojisinde boğanın durumunu güneş Tanrısı Re ile ilişkilendirir. Mısır mitolojisinde güneş tanrısı Re ile Lotüs çiçeği arasında bir ilgi vardır. Çiçek tıpkı güneş gibi sabah açar ve gece olunca kapanır. Re’nin yeryüzündeki bir sembolüdür. Bu çiçeğin üzerinde, Re’nin torunlarından, yer tanrıları Qeb ve Nu’nun torunu Horus’un dört oğlu insan, öküz, çakal ve dua eden kuş bulunmaktadır (Seyidoğlu 2005:81).

Gılgamış destanında da “Gök Boğası”ndan bahsedilmektedir.

Boğanın boynuzları ile Ay arasında ilişki kuran Olcas Süleyman “Boğa boynuzlarının yarımay figürünü andırması, Ay’a tapanların (Tanrısal ışığın tecessümü olması itibarıyla) Boğaya bakışlarını belirledi. Boğa, İlah ve insanlığın ilk atası olarak algılandı. Daha sonra İnek-Ana aynı mevkiye

getirildi.” demektedir. Yine yazar, boğa sesinin tanrı sözü olduğunu, Boğayı ata olarak seçen Proto-Slavlar’ın kendilerini boğa kabilesine dâhil ettiklerini bildirmektedir (Süleyman 2001: 42-44).

Mitolojik dönemden destan devrine geldiğimizde ise yine Boğa karşımıza çıkmaktadır. Oğuz Kağan Destanı’nda Oğuz Kağan’ın ayakları güç timsali olan boğaya benzetilmiştir. Oğuz’un hep hayvanlara benzetilmesi onun bir hayvandan doğduğu izlenimini verir. Nitekim Sencer Divitçioğlu, Oğuz Kağan’ın dişi Ay ile erkek boğanın birleşmesi sonucunda doğduğunu söyler. Bu durum da Oğuz Kağan’ın vücudunun birleşik hayvan olarak algılanmasına sebep olmuştur (Özarlan 1998:435).

Oğuz Kağan’ın gergedanı öldürmesi, ona toplumda önemli bir rol verir. Artık o bir kahramandır ve bu kahramanlığı toplumu için yapmıştır. Şekil itibarıyla “birleşik hayvan” olarak algılansa da artık o bir sürece, bir yola girmiş, “doğal varlık” tan “kültürel varlık” olmaya adım atmıştır. Bu durumu Joseph Campbell şöyle açıklar: “*Bir kahraman olağan dünyadan doğüstü tuhaflıkların bölgesine doğru ilerler. Burada masalsı güçlerle karşılaşılır ve kesin bir zafer kazanılır. Kahraman bu gizemli maceradan benzerleri üzerinde üstünlük sağlayan bir güçle geri döner.*” (Campbell 2000: 42).

Dede Korkut Hikâyeleri’nde boğa güç, kuvvet ve yiğitlik sembolüdür. Boğanın en bariz olarak görüldüğü diğer bir destanımız da Altay destanı Maaday-Kara’dır. Buradaki boğa dokuz yaşında; doksan kulaç uzunluğunda boynuza, doksan arşın kuyruğa sahip bir hayvandır. Destanda boğa şöyle tasvir edilir:

*Kara malın ortasında
Kalabalık yurdun arasında
Dokuz yaşında kara bir boğa
İleri geri dolaşıyordu
Doksan kulaç uzunluğundaki boynuzları
Mavi göğe kadar uzanıyordu
Doksan arşın kuyruğu
Donmuş Altay’ı sürüyordu
Rezilin sol boynuzunda
Doksan boğanın kemikleri kurumuş
Lanetlinin sağ boynuzunda
Yetmiş bahadırın kemikleri kurumuş kalmıştı* (Bekki 2007: 444)

Türk destanlarından başka diğer milletlerin destanlarında da boğa, büyük bir canavar olarak telakki edilmiştir. “Gılgamış Destanı’nda da İhtar, babası

Anu'dan Gılgamış'ı öldürmesi için “gökyüzünün boğasını” ister. Bir soluyuşta yüz kişiyi, ikinci soluyuşta iki yüz kişiyi, üçüncü soluyuşta üç yüz kişiyi yere deviren gökyüzünün boğasını, Engidu ve Gılgamış birlikte öldürmeyi başarırlar (Bekki 2007: 309).

Yukarıdaki bilgilerden çıkardığımız sonuç şudur: Sarı renk toprağı, merkezi temsil etmektedir. Yer-su olarak adlandırılan yerin de bir sahibi, koruyucusu kısaca tanrısı vardır ve bu tanrı Sarı-Han'dır ve totemi öküzdür.

Mitolojik dönemden gerçek hayata geçerek, halk şiirinde sarı öküzün nasıl tarif ve tasvir edildiğini aşağıdaki örneklerle ortaya koymaya çalışacağız. Sarı öküz inancının sadece halk şiirinde değil, klasik ve modern Türk şiirinde de yer aldığını söylemekte fayda vardır.² Taradığımız halk şiirlerinde “sarı öküz” şöyle geçer:

“Sarı öküz” ün dünyayı sırtında taşıdığı inancı Pir Sultan Abdal'ın şiirlerinde görülmektedir. Pir Sultan Abdal, Tanrı'nın, dünyayı öküze yüklediğini şu dizeleriyle dile getirir:

*Musa söyler idi bin bir kelamı
Kudret eli ile çaldı kalemi
Öküze yükletti cümle âlemi
Dünyanın temelini kural(ı)dan beri* (Albayrak 2001: 89).

Sivas'lı Âşık Ruhsatı “sarı öküz” hakkında bir şiir söylemiştir. Bu şiire göre “sarı öküz” yüz on dört bin yaşındadır ve dünyayı başında taşır. Seksen bin boynuzu vardır, derisi dağlardan bile kalındır. Fakat bu kadar güçlü olmasına rağmen bir sinekle (bükelek/ bügelek) bile başa çıkamaz. Alnında ve kuyruğunda beyazlık vardır. Şiirin tamamı şöyledir:

*Yer altında sarı öküz
Yüz on dört bin yaşındadır*

² Hüsn ü Aşk mesnevisinde geçen “Basmağla kadem vücüd-ı pâki/Eflâke çıkardı Sevr-i hâk'i” beytini Muhammet Nur Doğan günümüz Türkçesine “O tertemiz vücudu (gökyüzüne) ayak basınca, yeryüzündeki Boğayı gökyüzüne çıkardı.” şeklinde çevirmiş “sevr-i hâk” ifadesini “yeryüzü öküzü” olarak almış ve bu öküzün dünyayı boynuzları üzerinde tuttuğuna inanılan efsanevi öküz olduğunu belirtmiştir (Nur Doğan 2003: 43), klasik şiirde bu inancın izlerini bulmak için Ahmet Talat'ın eserindeki Gâv-ı Zemin maddesine bakılabilir; Necip Fazıl ise Çile adlı şiirinde dünyayı boynuzunda taşıyan öküzden bahseder:

*Söyleyin, söyleyin, ben miyim yoksa,
Arzı boynuzunda taşıyan öküz?
Belâ mimarın seçtiği arsa;
Hayattan muhacir, eşyadan öksüz?* (Kısakürek 2004: 19)

*Mevla'm anı hoş yaratmış
Bütün dünya başındadır*

*Kendi sarı alnı sakar
Dün ü günü Hakk'a tapar
Silkindikçe âlem yıkar
Bir bügelek peşindedir*

*Kuyruğunun ucu ağdır
Yelesi Mısır'a çağdır
Seksen bin boynuzu sağdır
Her birisi dışındadır*

*Âşık Ruhsat söyler bunu
Dağlardan kalındır gönü
Çifte koşa idim onu
Hesap onun işindedir (Kaya 2005: 323).*

Ruhsati “*ne idi*” adlı bir başka şiirinde “*sarı öküz*” ü sürekli rahatsız eden alnındaki sinekten bahseder:

*Değdiler yarama firkatim yeğün
Yerde mi söylüyom gökte mi bugün
Sarı öküzün alnındaki sineğin
Dilinde okunan mana ne idi (Kaya 2005: 156).*

Bu dörtlükte görüldüğü gibi, atışma sırasında âşıklar birbirlerine “*sarı öküz*” ve onun özellikleri ile ilgili sorular sorarlar. Alınan cevaplardaki bilgilerin doğruluğu hakkında Ensar Aslan şunları söyler: “*Âşıkların bu karşılaşmalarında sorulan soru olsun, bilmece olsun, muamma olsun kulak dolgunluğu ile kazanılmış havada bilgilerden başka bir şey değildir (...)Bu soru ve bilmece de kalıplaşmış basit dinî bilgiler veya tamamen asılsız inanç ve hurafelerdir.*” (Aslan 1975: 72).

Âşık Şenlik ile Bayram arasında geçen bir atışmadan da “*sarı öküz*” hakkında şu bilgileri elde ediyoruz:

Hak, kızıl öküzü firdevste yaratmıştır. Öküzün adı Lehusa'dır³, kırk bin tane gözü vardır. Bu öküzü buran, yani boğalıktan öküz hâline getiren Mikail'dir.

³ Bu öküzün adını Sümmani “*Leysenem*” olarak verirken, Ahmet Talat'ın eserinde bu ad “*Kiyûsa*”dır.

Şenlik:

*Birinci âşığam al suval sözü
Hak nerde yarattı **gızıl öküzü**
Ne üstde adı var neçe bin gözü*

Hangi ayat üzre kalem çalıftı?

Bayram:

*Birinci âşığam al suval sözü
Firdevste yarattı gızıl öküzü
Lehusa'dır⁴ adı kırk bindir gözü
Sure-i Bakara galem çalıptı*

Burada Bakara suresine bir gönderme vardır. Bu sureyi incelediğimizde surede buzağıdan bahseden ayetlere rastlarız. Bu surenin 51 ve 54. âyetlerinde, Hz. Musa zamanında halkın gerçek dini bırakıp bir buzağıya taptıkları ve tövbe edip doğru yola gelmelerinin, Yaradan'ın katında iyi olacağı ifade edilir (Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Meali 2007: 9).

Şenlik:

*Birinci âşih da meydana girdi
Suval cevap verip vasf-ı hal sordu
O kim idi **gızıl öküzü** burdu?
Kim idi hakkında mümkün galıftı?*

Bayram:

*Birinci âşihhtü meydana girdi
Suval cevap verip vasf-ı hal sordu
Mikail'dir **gızıl öküzü** burdu
Cebrail hakkında mümkün galıpdı (Alptekin 2006:474-475).*

Sümmani ile Şenlik arasında geçen aşağıdaki atışmadan da “sarı öküz”ün adının Ley Senem, bulunduğu mekânın da yer altı olduğunu öğreniyoruz:

Sümmani: (Erkal 2007: 35).

*Okuyup yüz dört kitabı tahsil edip bil de gel
Yedi derya derinine gavvaz olup dal da gel
Ley Senem'in⁵ ismi yerde yoksa gökte mi ola
Canlı mıdır cansız mıdır o mekânı bil de gel*

Şenlik:

*Dört kitaptır yüz de suhuf hamdülillah bilmişem
Yedi derya kafi gelmez bahr ummana dalmışam*

⁴ Ensar Aslan'ın kitabında bu kelime “*lehüse*” şeklindedir (Aslan 1975: 73).

⁵ Bu kelime gurubu Abdülkadir Erkal'ın kitabında “*Leyse menin*” biçimindedir (Erkal 2007: 35).

Kızıl Öküz'ün adıdır gökte yerde ola
Tahtı zemin meskanıdır o mekânda bilmişem (Alptekin 2006: 531).

Sümmani, “olmasaydı” redifli başka bir şiirinde de “kızıl öküz” den şöyle bahseder:

*Ne zalim olurdu ne hakim deniz
Ne şahmaran⁶ olurdu ne **kızıl öküz**
Ne yer gök olurdu ne ay gün yıldız
Eğer ki kefi ile nun olmasaydı (Erkal 2007: 183).⁷*

Doğan Kaya Bey'in arşivindeki cönklerden bularak tarafımıza gönderdiği aşağıdaki dörtlüklerde de “sarı öküz” e ait bilgiler vardır.

Kul Himmet'e ait şu kıtalarda Kul Himmet, muhatabına “sarı öküz” ün yaşını, başını ve manasını sorarak sarı öküzün alındaki benekten bahseder.

*Taki Naki Askeri bulmuş eşini
Mehdi bilir Yaradan'ın işini
Yeraltında **sarı öküzün** yaşını
Bilir misin bilmez misin n'eyleyim
(Cönk no: 33, varak 37b)*

*Takî Nakî Askeri bulmuş işini
Mehdi bilir bu vatanın işini
Yeraltında **sarı öküzün** başını
Bilir misin bilmez misin ne bilem
(Cönk no: 20, varak 105a)*

*Yer altında **sarı öküz**
Hak bilür kaç yaşındadır
Vir anın manâsın bana*

⁶ Bu dörtlükte adı geçen şahmaran ve hakim denizin ne olduğunu Marifetname'den öğreniyoruz. Muhammet Nur Doğan Marifetname'den naklen şu bilgileri aktarır: “*Hak Teâla yedi denizin her birini balıklar gibi binlerce çeşit mahluklarla doldurmuştur. Yedinci kat gökün duvarı olan Kaf dağının ötesinde büyük bir yılan yaratmıştır. Bu yılan o büyük dağı, başı kuyruğuna gelecek şekilde çevrelemiştir. Kıyamete kadar Hak Teâlâ'ya yüksek sesiyle tesbih eder*” (Nurdoğan 2010: 431).

⁷ Bu dörtlüğün bir benzeri de Kırşehirli Âşık Said'e aittir. “*Olmasaydı Bir Şemsi Aşk ile*” adlı türkünün dörtlüğü şöyledir:
*Ne zulmet olurdu ne hükmi deniz
Ne şahmer olurdu ne **kızıl öküz**
Ne yer gök olurdu ne gün ay yıldız
Eğer ki kefinen nun olmasaydı (www.inleyennagmeler.com)*

Dünya anın yaşındadır
(Cönk no: 11, varak 7a)

Düzüm düzüm olmuş yüzünün beni
Ta açılmıştır gül benzinde yanağı
Sarı öküzün alnındaki beneği
Kanadında ne yazılı bilesin
(Cönk no: 6, varak 6a)

Sefil Kul Hikmet, aşağıdaki dörtlüğünde, devasa olarak tasavvur edilen “sarı öküz” ve arşı muallayı Hz. Ali ile karşılaştırmış, Hz. Ali’yi bunlardan da büyük, yüce bulmuştur.

Muhabbet deryasın yardım hark ettim
Sarı öküzün tüyün saydım fark ettim
Arş-ı Mualla’yı gezdim sır ettim
Men Ali’den gayri âla görmedim
(Cönk no: 20, varak 62 b)

Teslim Abdal da aşağıdaki şiirinde sarı öküzü çifte koşmak ister:

Yedi günde şu cihâni dolaştım
Mağribden maşrika döndüm ulaştım
Kırk deniz içtim de ağzıma bulaştı
Sarı öküz çık da koşup sürüşte
(Cönk no: 7, varak 136 b)

Aşağıdaki atışma örneklerinde de âşıklar birbirlerine “sarı öküz” ile ilgili sorular sorarlar:

Soru:
Altı huruf oldu sarı öküzün adı
Anca hesap ile bin elli yedi
Yüz dokuzda din karar eyledi
Bilmez isen işte hesabın budur
(Cönk no: 5, varak 19 a)

Cevap:
Sınadı hesabı bizi sınadı
Cevabında etmeyelim inadı
Sarı öküzün sayasın kim indi
Haber ver kim ayakları nerededir
(Cönk no: 5, varak 21 a)

Arifođlu adındaki bir âşık, sarı öküzün birinci kat yerde bulunduğunu ve orada öküzün karnına girdiğini ve öküzün damarlarının çokluğunu görünce şaşırıp kaldığını söyler:

*Birinci kat yerde öküze erdim
Orda sarı öküzün karnına girdim
Saydım damarların hesabın sordum
Et gön arasından zara uğradım
(Zile cönkü, varak 165 a)*

Can Hatayi de “sarı öküz” ü çifte koşmak isteyenlerdendir:

*Yedi günde çar köşeye dolaşım
Yedi bin yüz ere ulaşım
Ulu bezirgânım metaım açım
Sarı öküz çifte koşup sürüşte
(Zile cönkü, varak 213a)*

Çorumlu Âşık Borani’nin⁸ şiirlerinde de “sarı öküz” şöyle geçer:

*Benlik ile olma divane âşık
Gemimizi gel deryaya salalım
Delilimiz şahım Haydar-ı Kerrar
Ebsem dur ki **sar'öküze** inelim

Marifet ilminde çok bir hesap var
Muhabbet babında eyleyelim kâr
Kameti kaş arşın eni ne kadar
Sar'öküze bir endaze soralım*

Âşık Borani aşağıdaki dörtlüklerde de yer altında bulunan balık ve öküzden bahseder ve karşısındakine öküzün adını sorar:

*Hangi bülbül öttü kaz ile bağdan
Ne zaman aldılar karayı ağdan
Öküzden balıktan dört kat aşağıdan⁹
Deryanın dibine dalabildin mi?

Gel zuhur edelim ilmin babına
Arif olan kendi alır kabına
Öküzün adı ne, yelin adı ne*

⁸ Doğan Kaya bu şiiri “Halil Çimen (Âşık Borani), Çorumlu Efsane Ozan Deli Boran, Çorum 2005, s. 56-57” adlı eserden almıştır.

⁹ Öküzün balığın sırtında olduğuna telmih vardır. Bkz. 1. dipnot.

Katlarına varıp durabildin mi?

Son olarak, Âşık Veysel'in bir dörtlüğünde geçen “*sarı öküz*” den bahsederek konuyu tamamlayalım. Âşık Veysel, aşağıdaki dörtlüğünde, sarı öküz inancı gibi eski inançların artık bir kenara bırakılması ve gaflet uykusundan uyanılması gerektiğini söylemektedir:

*Bırak sar'öküzü varsın yayılsın
Set çekme gözlere herkes ayılsın
Her köşeye bir fabrika kurulsun
Uyan bu gafletten uyuma yurттаş* (Alptekin 2004: 255).

Sonuç

Bu araştırmada öküz/boğanın neden kutsal sayıldığı ve renginin neden sarı olduğu üzerinde durulmuştur. Araştırmamız neticesinde sarı rengin, merkezi, toprağı temsil ettiği ve bu merkezde kutsal kabul edilen büyük bir boğanın bulunduğu ve bu boğanın zaman zaman yer altında yaşayan Erlik'in biniti olduğu belirtilmiştir. Ayrıca bu öküzün bir balık sırtında olduğu ve bunların kımıldadıkça depremler ve şimşek olaylarının yaşandığı ile ilgili inanışlara da yer verilmiştir.

Yaratılışla ilgili olan Erlik ve diğer mitolojik inanç ve kavramlar, günümüze ancak küçük bir kırıntı bilgi olarak gelebilmiştir. Fakat İslamiyet'in Türkler arasında kabul edilmesinin üzerinden yüzlerce yıl geçmesine rağmen bu eski inanç ve pratiklerin bugün kısmen mevcudiyetini sürdürmesi düşündürücüdür. Bu kısa araştırmamızda görüleceği üzere, Türk halkı ve özellikle âşıklar, bilimsel ilerlemelere rağmen, mitolojik dönemlere ait olan, yeryüzünün bir balık veya öküz üzerinde durduğu inancını muhafaza etmişler ve bu inançlarını gelecek kuşaklara yazılı veya sözlü olarak aktarmayı başarmışlardır. Bütün halk şiirleri taranıp bu şiirlerdeki mitolojik unsurlar bulunarak âşık şiirlerinin kaynakları tespit edilebilir. Bu araştırmamız ile âşık/halk şiirine mitolojinin nasıl kaynaklık ettiği bir kez daha ortaya çıkmış olmaktadır.

KAYNAKLAR

ALBAYRAK, Nurettin, 2001, *Pir Sultan*, Timaş Yayınları, Birinci baskı, İstanbul.

ALPTEKİN, Ali Berat, 2004, *Âşık Veysel, Türküz Türkü Çağırırız*, Akçağ Yayınları, Birinci baskı, Ankara.

- ALPTEKİN, Ali Berat, 2006, *Nizamettin Coşkun, Çıldırlı Âşık Şenlik Divanı*, Çıldır Belediyesi Yayınları, Birinci baskı, Ankara.
- ASLAN, Ensar, 1975, *Çıldırlı Âşık Şenlik, Hayatı, Şiirleri ve Hikayeleri*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Birinci baskı, Ankara.
- BEKKİ, Salahaddin, 2007, *Maaday-Kara Destanı*, Manas Yayınları, Birinci baskı, Elazığ.
- CAMPBELL, Joseph, 2000, *Kahramanın Sonsuz Yolculuğu*, Kabalcı Yayınları, Birinci baskı, İstanbul.
- ÇAY, Abdulhaluk, 1993, *Türk Ergenekon Bayramı Nevruz*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Beşinci baskı, Ankara.
- ÇORUHLU, Yaşar, 2006, *Türk Mitolojisinin Anahatları*, Kabalcı Yayınları, İkinci baskı, İstanbul.
- EBERHARD, Wolfram, 2000, *Çin Simgeleri Sözlüğü*, (Çev. Aykut Kazancıgil), Kabalcı Yayınları, Birinci baskı, İstanbul.
- ELİADE, Mircea, 2012, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi I*, (Çev. Ali Berktaş), Kabalcı Yayınları, Üçüncü baskı, İstanbul.
- ELMALILI HAMDİ YAZIR, 2007, *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Meâli*, (Sadeleştiren Mehmet Şirin Doğan), Seda Yayınları, Birinci baskı, İstanbul.
- ERKAL, Abdülkadir, 2007, *Âşık Sümmânî*, Fenomen Yayınları, Birinci baskı, Erzurum.
- ESİN, Emel, 2001, *Türk Kozmolojisine Giriş*, Kabalcı Yayınları, Birinci baskı, İstanbul.
- GENÇ, Reşat, 1997, *Türk İnanışları ile Milli Geleneklerinde Renkler ve Sarı, Kırmızı, Yeşil*, AKM Yayınları, Üçüncü baskı, Ankara.
- GÖKALP, Ziya, 1995, *Türk Medeniyeti Tarihi*, Toker Yayınları, İkinci baskı, İstanbul.
- İNAN, Abdülkadir, 1995, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Dördüncü baskı, Ankara.
- KAYA, Doğan, 2005, *Âşık Ruhsâtî*, Üçüncü baskı, Sivas.
- KISAKÜREK, Necip Fazıl, 2004, *Çile*, Büyük Doğu Yayınları, 52. baskı, İstanbul.

KSENEFONTOV, Gavril Vasilyeviç, 2011, *Yakut Şamanlığı*, (Çev. Atilla Bağcı), Kömen Yayınları, İkinci baskı, Konya.

KORKMAZ, Mehmet, 2010, *Zerdüşt Dini-İran Mitolojisi*, Alter Yayınları, İkinci baskı, Ankara.

NUR DOĞAN, Muhammet, 2003, *Hüsn ü Aşk*, Ötüken Yayınları, İkinci baskı, İstanbul.

NUR DOĞAN, Muhammet, 2010, *Fuzuli Leyla ve Mecnun*, Yelken Yayınları, Altıncı baskı, İstanbul.

O'FLAHERTY, Wendy Doniger, 1996, *Hindu Mitolojisi*, (Çev. Kudret Emiroğlu), İmge Kitabevi, Birinci baskı, Ankara.

ONAY, Ahmet Talat, 1996, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*, MEB Yayınları, İstanbul.

ÖGEL, Bahaeddin, 1998, *Türk Mitolojisi I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Üçüncü baskı, Ankara.

ÖRNEK, Sedat Veyis, 1995, *100 Soruda İlkellerde Din, Büyü, Sanat, Efsane*, Gerçek Yayınevi, Üçüncü baskı, İstanbul.

ÖZARSLAN, Metin, 1998, "Oğuz Kağan Destanı'nda Tarihî, Dinî, Beşerî ve Tabiatüstü Unsurlar", *Folkloristik Prof. Dr. Dursun Yıldırım Armağanı*, Ankara.

SEYİDOĞLU, Bilge, 2005, *Mitoloji Üzerine Araştırmalar Metinler ve Tahliller*, Dergah Yayınları, İkinci baskı, İstanbul.

SÜLEYMAN, Olcas, 2001, *Yazı'nın Dili*, (Çev. Arif Acaloğlu), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, Birinci baskı, İstanbul.

ŞENOCAK, Ebru, 2007, "İnsanlık Tarihinde Deprem ile İlgili İnanışlar ve Marmara Depreminin Eş Zamanlılık Boyutu", *I. Uluslararası Kocaeli ve Çevresi Kültür Sempozyumu Bildirileri*, Kocaeli.

URAZ, Murat, 1994, *Türk Mitolojisi*, Düşünen Adam Yayınları, İkinci baskı, İstanbul.

YÜCE, Kemal, 1987, *Saltuknâme'de Tarihî, Dinî, ve Efsanevî Unsurlar*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Birinci baskı, Ankara.

www.inleyennagmeler.com

www.okuz.wordpress.com